

УДК 504.062

Г. Погріщук

G. Pogrishchuk

**РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА
ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОЦЕСІВ СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ****RATIONAL MANAGEMENT OF NATURE AS A PREREQUISITE
FOR TRANSFORMATION OF SOCIAL REPRODUCTION PROCESSES**

В роботі розглянуто основоположні складові раціонального природокористування на засадах ноосферної соціально-економічної теорії. Обґрунтовано доцільність переорієнтації суспільства і його економічної системи на шлях продуманого і послідовного використання природних ресурсів. Визначено фактори впливу на процеси суспільного відтворення еколого-економічних чинників.

Ключові слова: раціональне природокористування, суспільне відтворення, економічна система, ноосферна соціально-економічна теорія, еколого-економічні чинники.

В работе рассмотрены основополагающие составляющие рационального природопользования на основе ноосферной социально-экономической теории. Обоснована целесообразность переориентации общества и его экономической системы на путь продуманного и последовательного использования природных ресурсов. Определены факторы влияния на процессы общественного воспроизводства эколого-экономических факторов.

Ключевые слова: рациональное природопользование, общественное воспроизводство, экономическая система, ноосферная социально-экономическая теория, эколого-экономические факторы.

In the article fundamental components of rational management of nature on the basis of noosphere socio-economic theory are considered. The expediency for reorientation of society and its economic system on the path of deliberate and consistent use of natural resources is substantiated. Factors of the influence on processes of social reproduction of environmental and economic factors are determined.

Keywords: rational management of nature, social reproduction, economic system, noosphere socio-economic theory, environmental and economic factors.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть значні кошти вкладалися в нерухомість, видобуток копалин, різних видів палива та структуровані фінансові активи з вбудованими похідними фінансовими інструментами, проте порівняно мало коштів було витрачено на розвиток «поновлюваної» енергетики, підвищення енергоефективності, систему громадського транспорту, на розвиток стабільного сільського господарства, захист екосистем і біорізноманіття, а також збереження ґрунту і води. Насправді, більшість стратегій економічного розвитку і зростання заохочувало швидке накопичення фізичного, фінансового і людського капіталу, проте за рахунок надмірного використання виснажується світовий запас природних багатств (причому процес виснаження нерідко є необоротним). Ця модель розвитку і активне зростання потреб людства згубно впливають на добробут нинішніх поколінь, що в результаті трансформується в обмеженість для майбутніх поколінь відчувати всю красу повноцінного життя.

«Вільні ринки не призначені для вирішення соціальних проблем», тому існує потреба у вдосконаленні державної політики, включаючи заходи в сфері ціноутворення і регулювання, з метою зміни неправильних ринкових стимулів, що обумовлюють цей нераціональний розподіл капіталу й ігнорують соціальні та екологічні наслідки. Роль продуманих постанов регулюючих органів, політики і державних інвестицій як чинників, здатних змінити модель приватного інвестування, теж все частіше визнається і доводиться історіями успіху з усіх регіонів світу [1]. Існуючі правила і ринкові стимули посилюють проблему нераціонального розподілу капіталу, оскільки компаніям дозволяється здійснювати діяльність, що має важливі екологічні та соціальні наслідки, часто без будь-якого зовнішнього обліку і контролю. Відтак, проблема раціонального природокористування лежить в основі трансформації процесів суспільного відтворення та потребує всебічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Проблемам раціоналізації природокористування присвятили праці: В. Борисова, М. Гладій, Б. Данилишин, М. Калінчик, О. Карасьов, Л. Кушнір, П. Коренюк, В. Нагірна, Н. Макарова, І. Савчук, А. Степаненко, О. Ульяновченко, М. Хвесик та ін. Так, в роботах науковці приділяють значну увагу формуванню та реалізації дієвих механізмів по вирішенню еколо-

гічних проблем й пошуку шляхів фінансування природоохоронних заходів. Проте нині особливої актуальності набувають питання суспільного розвитку, економічного й ресурсного забезпечення, зважаючи на глобалізаційні трансформації та їх вплив на процеси суспільного відтворення.

Метою роботи є виділення основоположних складових раціонального природокористування на засадах ноосферної соціально-економічної теорії; обґрунтування заходів щодо трансформації суспільного відтворення в напрямі раціоналізації природокористування й переорієнтації економічної системи на шлях продуманого і послідовного використання природних ресурсів.

Теоретико-методологічною базою дослідження є системно-комплексний підхід до опрацювання питань функціонування системи природокористування, наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених. Для вирішення завдань дослідження використані системний аналіз і синтез теоретичного і практичного матеріалів, метод порівняння та узагальнення, експертний, статистичний і монографічний методи.

Виклад основного матеріалу дослідження. В масштабі суспільства процес суспільного відтворення є безперервним процесом поєднання продуктивних сил і виробничих відносин, що має безперервний характер. Суспільне відтворення розглядається як економічний процес, в якому власне виробництво, розподіл, обмін та споживання постійно повторюються й відновлюються через результат виробництва. В економіці постійно спостерігається циклічний кругообіг продукції, товарів, послуг у відтворювальних процесах, де ресурси є відновлюваними, а залучення невідновлювальних ресурсів відбувається через розвиток нових форм і методів організації праці. Таким чином «виробництво – розподіл – обмін – споживання» ніколи не переривається, а всі чотири фази існують одночасно, оскільки жодну з них неможливо зупинити, не розірвавши взаємозв'язку, що відображає сутнісну характеристику процесу відтворення.

Відтворювальні процеси здебільшого залежать від змін зовнішніх умов функціонування підприємств, підвищення вимог до якості продукції, зростання конкуренції, розповсюдження нових екологобезпечних видів продукції та технологій їх виробництва.

На сучасному етапі освоєння природно-ресурсного потенціалу в Україні парадигмою ресурсокористування є ресурсозбереження як прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тій самій кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів через докорінне поліпшення організації та техніко-технологічної підготовки виробництва [2, с. 342].

Тому не випадково стає особливо актуальною ноосферна соціально-економічна теорія, започаткована В. І. Вернадським [3], яка утверджує принципи духовно-морального і ненасильницького прогресу суспільного виробництва, що дозволить створити антикризові механізми господарювання, придатні для будь-якої країни світу. Для більшої антикризової стійкості, забезпечення динаміки зростання за умови раціонального природокористування необхідно розпочати формування нового, а саме – ноосферного світогляду й економічного мислення, перш за все, у представників чотирьох найважливіших інститутів суспільства – влади, науки, освіти, релігії. У подальшому через розробку соціально-еколого-економічного механізму господарювання слід досягти підвищення моралі в суспільстві: він має бути таким, щоб природним чином знизилися рівні бюрократизму, соціального паразитизму, утриманства, економічного рейдерства тощо.

Передумови трансформації процесів суспільного відтворення на засадах раціонального природокористування виходять із суті еволюції власне екологічних проблем. У практичній діяльності це повинно відображатись у тому, що розвиток суспільно-економічних процесів буде моделюватись і програмуватись з урахуванням середовища життєдіяльності людей з певними параметрами, які не суперечать природним процесам розвитку екосистем. Тому механізм економічного регулювання господарської діяльності повинен враховувати всю множинність чинників, які обумовлюють еколого-економічну рівновагу. З цією метою механізм подолання структурно-екологічних суперечностей певного рівня повинен узгоджуватись з екологічно орієнтованими формами регулювання економіки, оскільки структура економічного виробництва є вагомим носієм екологічного імперативу в системі управління.

Охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, гарантування екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України.

Дослідження показати, що у ряді регіонів України антропогенне навантаження на природу наближається до граничної межі її екологічної стійкості. Поріг системної адаптації, яка допомагає системі (в цьому випадку – суспільству) демпфувати відхилення від допустимих параметрів життя і зберігати при цьому свій якісний зміст, очевидно, пройдено у ХХ ст. Спостерігаються ознаки екологічної кризи, яка являє собою такий стан взаємовідносин між суспільством і природою, що характеризується невід-

повідністю розвитку продуктивних сил і виробничих відносин екологічним можливостям біосфери, а також значними структурними змінами у навколишньому природному середовищі [4, с. 74].

Аналіз динаміки абсолютних та інтегрованих показників техногенного навантаження на навколишнє природне середовище свідчить про те, що екологічна ситуація у природному довкіллі як життєво важливому середовищі для існування людини залишається досить складною.

В Україні у 2013 р. у розрахунку на 1 особу викинуто в атмосферу 148 кг забруднюючих речовин, 5,1 т діоксиду вуглецю, який відноситься до парникових газів, скинуто 38 м³ забруднених зворотних вод, утворено 9,9 т відходів, у тому числі 20,0 кг відходів I-III класів небезпеки. Щільність викидів від стаціонарних джерел забруднення у розрахунку на 1 км² території країни становила 7,1 т небезпечних речовин, а на 1 особу – 94,4 кг. Від роботи двигунів пересувних джерел забруднення у 2013 р. в повітря надійшло 2,4 млн. т забруднюючих речовин, переважна частина з яких (2196,3 тис. т, або 90,6 %) – це викиди автомобільного, 46,1 тис. т, або 1,9 % – залізничного, 7,8 тис. т, або 0,3 % – авіаційного, 6,0 тис. т, або 0,2 % – водного транспорту та 168,5 тис. т, або 6,9 % – виробничої техніки [5].

«Парниковий ефект», «озонові діри», недостатня кількість чистої води та продуктів харчування, сировинні та енергетичні кризи, забруднення світового океану – це той перелік проблем, які на часі постали перед людством. У світі вже не існує країни, якої б не торкнулася тією чи іншою мірою екологічна криза.

Отже, виникає потреба в обґрунтуванні «зелених» бізнес-планів підприємств, розробці і реалізації стратегічних планів і цільових програм охорони навколишнього середовища, обґрунтуванні конкретних інструментів і методів управління природокористуванням.

Досить часто у практиці господарювання розробляються проектні рішення, що мають негативні екологічні наслідки; реалізуються проекти, програми, заходи, що мають переважно ресурсозберігаючу спрямованість, а не природоохоронну, не є спрямованими на раціоналізацію природокористування.

Нині будь-який проект має бути комплексним як за призначенням, так і за наслідками його реалізації. Проектно-інвестиційні рішення можуть прийматися на різних рівнях економіки: на рівні окремого підприємства або організації (наприклад, впровадження замкнутої системи водопостачання або розробка і перехід на систему екологічного менеджменту), на муніципальному рівні, в межах регіону, на загальнонаціональному (законодавче опрацювання, затвердження та введення в практику господарювання нових, більш жорстких стандартів на викиди) та глобальному рівні (відпрацювання механізму з торгівлі правами на викиди парникових газів та ін.) [6, с. 68].

Поряд з оцінюванням екологічних впливів у рамках проектно-інвестиційного аналізу, тобто аналізу запланованих, передбачуваних господарських рішень, дослідженню має підлягати проблема врахування екологічних чинників у рамках діючого виробництва на різних рівнях економіки.

З урахуванням відмінностей у змісті і призначенні виділено такі різновиди природоохоронних проектів і маркетингових заходів:

1) виробничо-технологічні (проекткування і установка очисного обладнання, засобів контролю і моніторингу технологічних процесів, впровадження замкнених технологічних ліній, освоєння виробництва екологічно чистої продукції, заходи з утилізації і переробці відходів і вторинних ресурсів та ін.);

2) організаційно-управлінські (розробка та впровадження нових екологічних стандартів і нормативів, формування єдиної системи контролю та екологічного моніторингу, реструктуризація і раціоналізація паливно-енергетичного балансу регіонів, розробка та впровадження природоохоронного законодавства та ін.);

3) науково-дослідні (дослідження та розробка в галузі створення природоохоронного устаткування, екологічно чистих технологічних процесів, екологічно безпечної продукції та ін.);

4) освітньо-виховні (спрямовані на реалізацію системи безперервної екологічної освіти, природоохоронне просвітництво місцевого населення та ін.).

Одним із найважливіших чинників глобальної, регіональної і національної безпеки є стан навколишнього природного середовища. Дестабілізація економічної та соціальної системи, зниження якості життя громадян і непередбачувані наслідки для свого існування – ось неповний перелік проблем, на які приречена будь-яка держава, яка ігнорує раціональне природокористування.

Відтак, проблема охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів переросла в одну з першочергових проблем сучасності, тому що від неї залежить основа існування людського суспільства в майбутньому. Причому цілком очевидно, що її вирішення можливе лише за умови об'єднання зусиль міжнародного співтовариства, коли охорона навколишнього природного середовища стане однією з найважливіших функцій усіх без винятку країн.

З огляду на подальше загострення питань, пов'язаних зі сталим використанням природних ресурсів та налагодженням дієвого міжнародного співробітництва щодо попередження негативних нас-

лідків деградації довкілля, в найближчі роки однією з нагальних проблем розвитку міжнародних відносин є запровадження основ глобального інтегрованого управління у сфері захисту навколишнього природного середовища. Протягом XIX–XX століть міжнародна спільнота пройшла довгий шлях від усвідомлення взаємозалежності антропогенної діяльності людини та стану навколишнього середовища до розуміння неминучості екологічної кризи та необхідності вживати невідкладних скоординованих на глобальному рівні заходів з метою попередити незворотну деградацію довкілля [7].

Відтак, Україна, зобов'язана розробити стратегію і тактику виходу з глибокої екологічної кризи, віднайти шляхи забезпечення екологічного благополуччя країни, збереження національних природних ресурсів для майбутніх поколінь саме в процесі визначення свого внутрішнього і зовнішнього статусу, напрямків політичного, економічного, соціального та культурного розвитку в умовах інтеграції у світовий глобалізований простір.

Як зазначає Л. Кушнір: «Необхідно принципово змінювати економічний курс української держави щодо політики використання природних ресурсів, терміново переорієнтувати вітчизняне суспільство і його економічну систему на шлях продуманого і послідовного їх використання з усіма необхідними для цього елементами сучасного господарського механізму: організацією наукового прогнозування, налагодженням стратегічного планування та ресурсозабезпечення на рівні секторів і галузей економіки та в розрізі регіонів країни» [8, с. 120].

Раціональне природокористування як будь-яка складна форма діяльності неможливе без достовірної інформації. Вона необхідна державним і місцевим органам самоврядування, юридичним особам і громадянам. Інформація про природні ресурси та стан навколишнього середовища повинна бути достовірною. Тільки в цьому випадку можна прогнозувати несприятливі зміни щодо природокористування. Для цього необхідна реалізація таких заходів, як:

- розвиток єдиної державної системи екологічного моніторингу на всій території країни, включаючи моніторинг біотичних і абіотичних компонентів природного середовища та вдосконалення системи обліку та контролю ядерних матеріалів, радіоактивних речовин і відходів, включаючи безкоштовний доступ громадян до інформації у сфері екології, життєво важливої для їх безпеки;
- вдосконалення нормативної бази, яка регламентує взаємодію органів виконавчої влади, що здійснюють державний екологічний моніторинг;
- вдосконалення системи показників, створення методології екологічного моніторингу, а також технічне та матеріальне забезпечення діяльності системи екологічного моніторингу й забезпечення достовірності та порівнянності отриманих даних по окремих галузях економіки і регіонах країни;
- виявлення і позначення на місцевості всіх територій, що зазнали хімічного забруднення в масштабах, які становлять небезпеку для навколишнього середовища і населення;
- інвентаризація екологічно небезпечних виробництв, споруд та поховань відходів; оцінювання ризику виникнення надзвичайних екологічних ситуацій та шляхів їх запобігання;
- інвентаризація території для виявлення та спеціальної охорони земель, придатних для виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, водних об'єктів із стратегічними запасами питної води, природних комплексів, що виконують особливо важливі середовище-утворювальні функції і володіють особливим рекреаційно-оздоровчим значенням;
- формування системи державних кадастрів природних ресурсів, особливо охоронюваних природних територій та територій традиційного природокористування;
- забезпечення відкритості інформації про стан навколишнього середовища і можливі екологічні загрози;
- інформаційне забезпечення обліку результатів державної екологічної експертизи всіх проєктів, програм і об'єктів, що підлягають обов'язковій екологічній експертизі [9].

Таким чином, природні ресурси слід розглядати як один із ключових факторів, що здатен забезпечити конкурентоспроможність національної економіки та її сталий розвиток, а тому має належати до тих активів, які повинні знаходитися під національним контролем для забезпечення економічного суверенітету. Все вказує на те, що за умови прийняття державної стратегії наукового природокористування саме природні ресурси дозволять забезпечити можливість прийняття самостійних рішень у сфері національних інтересів та успішно протистояти глобалізаційному тиску.

Висновки. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку будь-якої країни при здійсненні структурних зрушень у розвитку національної економіки, трансформації її відтворювальної системи відбувається пошук ефективних методів та засобів реалізації поставлених завдань щодо якнайповнішого задоволення суспільних потреб. Трансформація суспільного відтворення має відбуватися в напрямі раціоналізації природокористування й переорієнтації економічної системи на шлях продуманого і послідовного використання природних ресурсів, тому що раціональне природокорис-

тування як система діяльності покликане забезпечити найбільш ефективний режим відтворення й економічної експлуатації природних ресурсів через перспективні шляхи та форми екологізації господарської діяльності. Охорона навколишнього природного середовища та екологічно обґрунтоване використання природних ресурсів взаємопов'язані з усіма сферами діяльності людини, зокрема визначають орієнтири трансформації процесів суспільного відтворення, де раціональне природокористування є визначальною передумовою.

Відтак, головний шлях розв'язання проблем екології – повний перехід промислового та сільськогосподарського виробництва на безвідходні технології та замкнуті цикли природокористування, які виключають викид шкідливих речовин і відходів у навколишнє середовище. Отже, об'єктивною є потреба у вдосконаленні державної політики, включаючи заходи у сфері ціноутворення та регулювання, з метою зміни неправильних ринкових стимулів, що обумовлюють нераціональний розподіл капіталу й ігнорують соціальні та екологічні наслідки.

Список використаної літератури

1. Навстречу «зеленой» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности – обобщающий доклад для представителей властных структур [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.unep.org/greeneconomy
2. Клиновий Д. В. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України : навч. посіб. / Д. В. Клиновий, Т. В. Пепа ; за наук. ред. Л. Г. Чернюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 728 с.
3. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский ; отв. ред. А. Л. Яншин. – М. : Наука, 1991. – 271 с.
4. Хвесик М. А. Екологічна криза в Україні: соціально-економічні наслідки та шляхи подолання / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко // Економіка України. – 2014. – № 1 (626). – С. 74–87.
5. Довкілля України у 2013 році [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Бабина Е. М. Регіональні інвестиційні програми: облік екологічного фактора / Е. М. Бабина // Новини на научний прогрес – 2010 : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (17–25 серп. 2010 р.) : тези доп. – София, 2010. – С. 67–71.
7. Хвесик М. А. Глобальні детермінанти регулювання природокористування: еколого-економічний аспект / М. А. Хвесик : Раціональне природокористування – важлива умова ноосферного розвитку України : матеріали IV з'їзду Спільки економістів України та Всеукр. наук.-практ. конф. ; за заг. ред. В. В. Осольського – К., 2011. – С. 157–167.
8. Кушнір Л. Л. Відтворення природних ресурсів України як індикатор ефективності функціонування її господарського механізму / Л. Л. Кушнір // Конкурентоспроможність та інновації: проблеми науки та практики : монографія / під ред. д-ра екон. наук, професора Кизима М. О., д-ра екон. наук, професора Тищенко О. М. – Х. : ІНЖЕК, 2013 – 344 с.
9. Шабанов В. В. Введение в рациональное природопользование [Электронный ресурс]./ В. В. Шабанов. – Режим доступа : <http://www.msuee.ru/html2/books/vvedenie/stranicy/4.htm>

References

1. Towards «green» economy: the ways to sustainable development and poverty liquidation – generalized report for administrative agents [Internet]. Available from: <www.unep.org/greeneconomy>
2. Klynovyy, D. V. and Pepa, T. V. (2006) Placement of productive forces and regional economy of Ukraine. In: L. H. Chernyuk (Ed.). Kyiv: Tsentr navchal'noyi literatury, 728 p.
3. Vernadskiy, V. I. (1991) Scientific thought as a planetary phenomenon. In: A. L. Yanshyn. Moscow: Nauka, 271 p.
4. Hvesyk, M. A. and Stepanenko, A. V. (2014) Ecological crisis in Ukraine: socio-economic consequences and ways of overcoming. *Ekonomika Ukrayiny*, 1 (626), pp. 74–87.
5. Environment of Ukraine in 2013 [Internet]. Available from: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>
6. Babyna, E. M. (2010) Regional investment programs: accounting of ecological factor. *Novyny na nauchniya progres – 2010* : materials of Internat. scient.-pract. conf. (August, 17–25, 2010) : theses of reports. Sofia, pp. 67–71.
7. Hvesyk, M. A. (2011) Global determinants of nature management regulation: environmental and economic aspect. *Ratsional'ne pryrodokorystuvannya – vazhlyva umova noosphernoho rozvytku Ukrainy*: materials of the IV Congress of Economists Union of Ukraine and All-Ukr. scient.-pract. conf. In: V. V. Oskolskiy. Kyiv, pp. 157–167.
8. Kushnir, L. L. (2013) Reproduction of nature resources in Ukraine as an indicator of efficiency of its economic mechanism functioning. Competitiveness and innovation: problems of science and practice. In: M. O. Kyzym and O. M. Tyschenko. Kharkiv: INZhEK, 344 p.
9. Shabanov, V. V. Introduction in rational management of nature [Internet]. Available from: <<http://www.msuee.ru/html2/books/vvedenie/stranicy/4.htm>>

Стаття надійшла до редакції 04.12.2014.

Рецензенти: В. Г. Дем'янишин, д.е.н., професор Вінницького навчально-наукового інституту економіки ТНЕУ; Р. В. Манн, д.е.н., професор Черкаського державного технологічного університету.